

ДВА ЗНАЧАЈНА ЗАПИСА О ШТАМПАРУ МАКАРИЈУ*

Кретање свештеномонаха Макарија, првог српског штампара, познато је, углавном, у крупнијим цртама. Између 1493. и 1496. године руководио је Цетињском штампаријом у Зети Црнојевића.¹ Штампарија је издавала богослужбене књиге на српскословенском језику. То је друга по реду словенска ћириличка штампарија.² Потом је између 1507. и 1512. године руководио влашком штампаријом, вероватно у Трговишту, издајући књиге на другој редакцији старословенског језика, која је била у употреби у Влашкој (у основи бугарска редакција). При крају свог животног пута обрео се на Светој Гори, поставши игуман манастира Хиландара, где се може пратити између 1525. и 1533. године.³ Заједно с игуманом манастира Светога Павла шаље посланике у Дубровник да приме стонски доходак 1526. године. Између 1526. и 1529. године написао је један омањи географски спис о међама дакијских земаља, у коме говори не само о Влашкој и Молдавији, него се, узгред, дотиче и „земље Црнојевића“.⁴ [Само се Зета именује на овај начин, преко имена породице која њоме влада – ниједна друга династија овде се не помиње.]

* Рад је настао у оквиру пројекта Министарства просвете и науке Републике Србије „Обрада старог српског писаног наслеђа и израда Речника црквенословенског језика српске редакције“ (бр. 178030).

¹ О овоме је доста писано. Вид. солидан преглед у: Д. Богдановић, *Црнојевића штампарија, (Књижевност)*, у: *Историја Црне Горе*, II/2, Титоград 1970, 397–410. Најпотпунију библиографију о штампару Макарију вид. Б. Маринковић, *Библиографија о нашем ћириличком штампарству, штампаријама и књигама XV, XVI и XVII столећа. Прва књига. „Мних Макарије от Црније Гори“ (XV–XVI)*, Цетиње 1988.

² Прва ћириличка штампарија издавала је књиге на рускословенском језику у Кракову, и њоме је руководио Немац Швајполт Фиол, између 1490. и 1493. године. Вид. Л. Чурчић, *Видови и огранци раног словенског штампарства*, у: *Пет векова српског штампарства 1494–1994. Раздобље српскословенске штампе XV–XVII в.*, Београд 1994, 14–15.

³ Ђ. Sp. Radojičić, *Srpske arhivske i rukopisne zbirke na Sv. Gori (Izveštaj o njihovom proučavanju i snimanju u septembru i oktobru 1953 god.)*, Arhivist. Organ saveza arhivskih radnika FNRJ, V/2, Beograd 1955, 10.

⁴ Ђ. Sp. Радојичић, *Карактер и главни моменти из прошлости старих српских штампарија (XV–XVII века)*, Историски записи, књ. VI, св. 7–12, Цетиње 1950, 262. Спис

Ради обезбеђивања прихода за манастир Макарије је као игуман путовао у Влашку и Молдавију. Влашки војвода Радул V де Афумаци богато је обдарио Хиландар и његова игумана, о чему сведоче три повеље из 1525. године, можда у знак захвалности што је Макарије предано радио на оснивању влашке штампарије.⁵ У Хиландару је нађена дрворезна икона из прве половине XVI века с које се, као клишеа, штампало (ксилографска штампа).⁶ Претпоставља се да ју је могао начинити јеромонах Макарије.⁷ У хиландарској ризници се, затим, чува седам штампаних књига из прве српске штампарије и три књиге из прве влашке штампарије.⁸

Иако су Макаријева личност и њен рад рано привукли пажњу науке, неки важни чиниоци задуго су остали недовољно повезани. Не зна се одакле се Макарије појавио са својим штампарским умећем – нагађа се да га је стекао у Венецији, можда код Которанина Андрије Палташића.⁹ Недостајали су необориви докази да се име Макарија кога сусрећемо у изворима на три места (Зета, Влашка, Света Гора) збиља односи на једну личност, мада постоје снажна сведочанства и битна поклапања. И на крају, готово да се није доводило у сумњу да је он (макар „први“ Макарије) пореклом „од Црне Горе“, како се у неким записима из српских инкунабула потписивао. Најпривлачније је било показати да су зетски и влашки Макарије иста личност, а за доказе су узимане подударности различитог типа. Анализа графичке и уметничке опреме издања показала је важне непосредне везе – најпознатија је илустрација три црквена мелода испред стварне цркве, отиснута у октоисима с Цетиња и из Влашке.¹⁰ Текстолошка анализа показала је још дубље везе – и у издавачевим записима, као пратећим белешкама,¹¹ и у самим штампаним саставима.¹² Остају две

вид. у: Ђ. Sp. Radojičić, *Srpsko-rumunski odnosi XIV–XVII veka*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, књ. I, Нови Сад 1956, 20–21.

⁵ Ђ. Sp. Radojičić, *Srpske arhivske i rukopisne zbirke na Sv. Gori*, 10; Е. Љ. Немировски, *Издања штампарије Ђурђа Црнојевића 1494–1496*, у: *Црногорска библиографија*, том I, књ. I, Издања Ђурђа Црнојевића 1494–1496, Цетиње 1989, 67.

⁶ Ђ. Sp. Radojičić, *Srpske arhivske i rukopisne zbirke na Sv. Gori*, 10–12.

⁷ Д. Медаковић, *Дрворезна икона Распећа у манастиру Хиландару*, Зборник радова Византолошког института, 4, Београд 1956, 194–195.

⁸ Д. Медаковић, *Старе штампане књиге манастира Хиландара*, Београд 1978, бр. 1–2, 5–9 (стр. 277–278), 13–14, 32 (стр. 279, 282).

⁹ Е. Љ. Немировски, *Издања штампарије Ђурђа Црнојевића*, 62.

¹⁰ Вид., нпр., Д. Медаковић, *Графика српских штампаних књига XV–XVII века*, Посебна издања САН, књ. СССIX, Одељење друштвених наука, књ. 29, Београд 1958, 44.

¹¹ Е. Љ. Немировски, *Издања штампарије Ђурђа Црнојевића*, 68; Н. Р. Синдик, *Смерени свештеник мних Макарије от Црнје Гори*, Подгорица 1995, 6–9 и др.

¹² Упоредјени су, нпр., неки листови Буђановачког и Влашког четворојевањелја, вид. М. Пешикан, *Лексикон српскословенског штампарства*, у: *Пет векова српског штампарства 1494–1994. Раздобље српскословенске штампе XV–XVII в.*, Београд, 1994, 208–210.

крупне разлике – ликовно-типографска обрада и сам језик на коме су ове књиге штампане,¹³ од којих се прва разлика доста релативизује.¹⁴

Занемаримо на трен и једне и друге чиниоце зато што им се може приговорити да се, као формални – без обзира на дубину захвата и начин испољавања – могу копирањем пресадити из једне у другу средину. Нашу пажњу смо усмерили на црте које је не само тешко, него и неоправдано копирати из једне у другој, другачијој културној средини. Недавно смо, наиме, језичком и правописном анализом записа, као изворних састава (о чијем се настајању, највероватније, бринуо руководиоца штампарије), показали, између осталог, да је састављачу влашких црквенословенских записа матерњи језик био српски, као и то да између ових и зетских српскословенских записа постоје препознатљиве везе на расветљеном нивоу.¹⁵ Тиме се смањује могућност да зетски и влашки Макарије нису иста личност. Обојици је матерњи језик српски и као врло озбиљно питање искрсава то колика је стварна могућност да у истом времену имамо двојицу Срба Макарија мајстора штампарства, нарочито када се узме у обзир чињеница да се том вештином у назначеном времену и задуго потом међу Србима (и другим православним Словенима) бавио мали број људи.¹⁶ Додајмо овоме и неколике карактеристичне језичке и правописне црте које се јављају у обе скупине записа, које додатно потпомажу сада већ извесну чињеницу да имамо посла с једном личношћу.

Анализом акценатског система записа дошли смо до других, занимљивих закључака. Цетињске записе је акцентовао човек који, највероватније, долази из суседне Херцеговине. Отуда се актуализује и питање – на коју Црну гору се односи Макаријево властито одређење.¹⁷ За монахе је истицање порекла небитно, осим у инојезичној средини, што овде није био случај. Имало би смисла да је Макаријево порекло наведено

¹³ Први је Константин Фјодорович Калајдович још 1822. године изнео претпоставку да су цетињски Макарије и први влашки штампар иста личност. У српској науци први је на ту помисао дошао Иларион Руварац, док је Ватрослав Јагић посумњао у ту претпоставку због крупних разлика у језику и техничким карактеристикама штампаних књига. Јавила се и идеја да у влашком штампару треба видети угровлашког митрополита који је носио исто име. У бугарској, пак, науци, штампару првих влашких књига приписује се бугарска народност (Е. Љ. Немировски, *Издања штампарије Ђурђа Црнојевића*, 67; Л. Чурчић, *Видови и огранци раног словенског штампарства*, 19–20).

¹⁴ Немировски, *Издања штампарије Ђурђа Црнојевића*, 69.

¹⁵ *Записи штампара свештеномонаха Макарија. Језик, писмо и правопис*, излагање на научном скупу „Српско језичко наслеђе на простору данашње Црне Горе и српски језик данас“, Херцег-Нови, 20. април 2012 (у штампи).

¹⁶ Остаје чињеница да је само име „Макарије“ раширено међу монасима, како се звао и игуман манастира Нучета у Влашкој, 1516–1518. године. Немировски отвара могућност да је штампар Макарије једно време био игуман овога манастира да би, потом, прешао у Хиландар (Е. Љ. Немировски, *Издања штампарије Ђурђа Црнојевића*, 68).

¹⁷ Било је оспораваних покушаја да се под Макаријевом Црном гором види Скопска Црна гора (Е. Љ. Немировски, *Издања штампарије Ђурђа Црнојевића*, 66).

тек у влашким записима, што се није догодило. Црну гору из цетињских записа треба схватити као место Макаријева монашког деловања, а како се у истом контексту јављају и Зета и Црна гора, не конкуришући једна другој, очито је да ови географски називи не означавају исто. Уз монахе се, заправо, радо везује топоним „горе“, као испосничког станишта. – Српски акценатски систем коришћен је и у влашким записима, у првом највише, да би, током времена, његова употреба била напуштена. То чини поуздану потврду о српском пореклу влашког штампара Макарија.

Пратећи рад штампара Макарија наишли смо на конкретну вест да се у Хиландару налазио „архимандрит Макарије“ који је, том приликом, доведен у непосредну везу са штампарством. То су два записа из хиландарске рукописне збирке на које, колико је нама познато, до сада није скретана посебна пажња. Записе је, иначе, на себи својствен начин, приложио Димитрије Богдановић у своме Каталогу ћирилских рукописа ове збирке. Они се налазе на два рукописним књигама истога жанра из истога времена, које пада недуго након последњих вести о хиландарском игуману Макарију. То су псалтири с тумачењем, настали средином XVI века (филигранолошко датовање), писани руском редакцијом, у Каталогу под бројем 116 и 117.¹⁸ Оба записа се исписују дуж доњих, најширих маргина на више страна заредом: 18б–19а, 20б–24а (бр. 116), 9б–13а (бр. 117). Записи, међутим, у оба случаја представљају наставак раније започетих целина у којима се саопштава о којој књизи је реч, уз претњу проклетством у случају њеног отуђења (први рукопис 14а–18а, други рукопис 2б–9а). Записи су настали у приближно истом времену, вероватно, више од једног столећа након преписивања књига на којима су забележени. У другој књизи је испод прве забелешке написана 7190 (тј. 1682) година (7а). Писани су понародњеним српскословенским језиком, с доследним књишким вокализацијама (савѣщасмо, васе, по вапрошенію, д(8)шеполазних[ь], ка, од васее, саборь, васедржителѧ) и покојом видно некњижевном цртом (нпр. променом л > о: говоріѡ, занскаѡ), брзописом, а местимично и позним уставним писмом (види се на приложеним снимцима).

Записи су међусобно јако блиски, што сведочи о томе да су могли бити пренети са заједничке, старије матице. У оба случаја претходе им подударне забелешке у којима су представљене књиге на којима се налазе. У питању је тумачење псалтира („псалтирско тумачење“ – ψαλτηριско(ε) тљкованиѧ) „манастира Хиландара који је на Светој гори Атонској“. Ко би ово отуђио, предао [другоме] или изнео изван порте, па био он поп, ђакон, појац, чтец, монах или „прост човек“ (тј. мирјанин – простъ люднѧ), тај ће бити проклет од Господа Бога Сведржитеља, пречисте Богородице, светих 318 богоносних отаца [с Првог васељенског сабора у Никеји],

¹⁸ Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Београд 1978, 86–87.

светих ктитора Симеона и [прво]свештеника (свѣтѣла) Саве и од свих светих. Прети му се, даље, да ће проћи као Датан (дафань, грч. Δαθαν) и Авирон (авѣронь, грч. Αβιρων):¹⁹ напласно ће бити истребљен (потрѣбљенъ) његов живот с [лица] земље, као онеме на кога ће пасти клетва (яко клетвѣ наслѣдникъ). После троструког „амин“ у другој књизи мења се рука и уставним писмом се напомиње разлог: да је [књига] од древних времена у хиландарској обитељи, уз додатак брзописом „још од светога Симеона и Саве“ (86–9а). Истим брзописом почиње на полеђини (9б) запис који овом приликом пратимо.

Оба записа су састављена из перспективе целокупног хиландарског братства и у великој мери имају подударан ток. У њима се говори о томе како су сви чланови хиландарског братства одржали већање (глагол свѣщати, тј. свѣщати) на Макаријев захтев (вѣпрошеніе, односно прошеніе) у вези са штампањем [књига корисних за душу (Хиландар 117)], онако како је он „говорио“ (односно „затражио“, глагол занскати). Мотив „душекорисних књига“ (дѣшеполезныѣ кнѣгы) наслања се на предговор Цетињског Октоиха првогласника (1494) и поговор Влашког Октоиха првогласника (1510), где се говори о „душеспасним књигама“ (у једнини сваки пут, дѣшеспаснаѣ кнѣга). Занимљива су два сродна израза употребљена у оба записа, само с разликом у називу за „штампу“ – цѣтнѣти на дѣкарню (Хиландар 116), цѣтнѣти на щанпѣ (Хиландар 117). Целокупно братство („цело братство“, односно „цео братски сабор“) је [одобрило (глагол дати, Хиландар 117)] и послало, „тако да им опет дође у свети манастир“ и да [у супротном] не може бити „просто“ (опроштено) од Господа, Богоматере, светих ктитора Симеона и [прво]свештеника Саве и од све хиландарске братије, односно опет уз претње проклетством у случају отуђења (Хиландар 117).

На оба места Макарије је „отац наш“ и „архимандрит“, а у другом запису он је и „брат наш“ и „јеромонах“. Из свега је јасно да је овде реч о првом српском штампару – јеромонаху Макарију који је, види се то из наведених речи – члан и старешина хиландарског братства (игуман у чину архимандрита). Велики је временски раскорак између писања ових двеју обимних руских књига истога жанра и бележења посматраних записа. Знатан је и проток времена од Макаријева деловања и њихова записивања (ваљда преписивања с једне матице). Записи доказују да је традиција о Макарију као штампару у самом манастиру била доста развијена и дуго присутна. Смисао записа није у целини јасан. Изгледа да се у њима саопштава да се ова књига, псалтир с тумачењем (макар један од егземплара) шаље, по нарочитом одобрењу сабора због њеног изузетног

¹⁹ Занимљиво поређење са Старим заветом. Датан и Авирон, Елијавови синови, побунили су се против Мојсија. Мојсије је јавно дозвоао на њих гнев Господњи и земља их је прогутала, заједно с њиховим домовима и свом имовином (4 књ. Мојсијева 16.12–35).

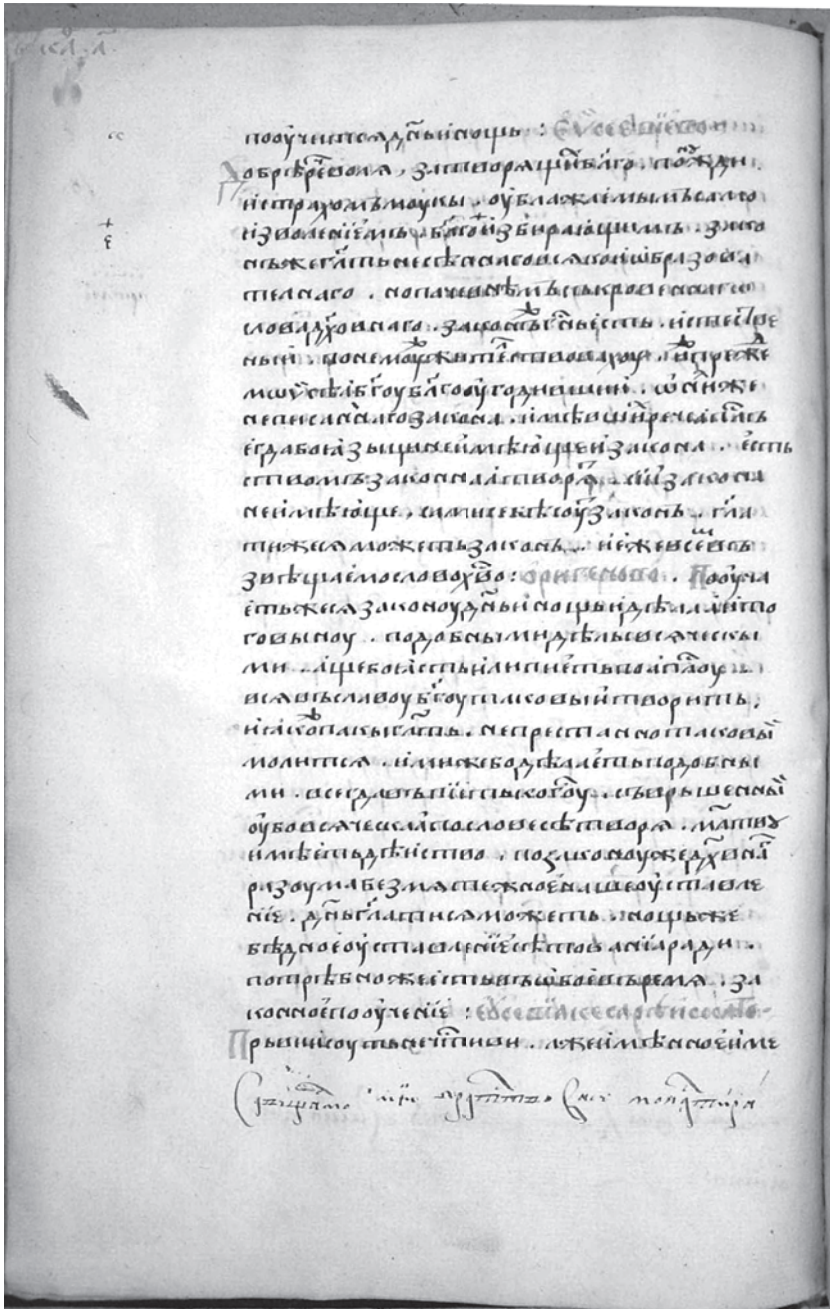
значаја, некамо вани ради штампања (да послужи као предложак), и да се [том приликом] не сме отуђити, те да се [мора] вратити [назад] у манастир [после употребе]. Да ли се то баш односило на ове књиге, па су записи касније исписани због жеље да се фиксира манастирска усмена традиција – то је тешко рећи.

Овде доносимо читање записа и њихове снимке.²⁰

Хиландар, број 116 (186–19а, 206–24а)	Хиландар, број 117 (96–13а)
186 Савещасмо дѣн брат(ь)ство касе манастира 19а хиландара по вапрошенію ѿ(ть)ца нашего 206 макаріа архимандрнта н посласмо 21а касе брат(ь)ство манастира хилант[а]ра 21б како естъ говорію метнѣти ю 22а на двкарню тако пакн ни прѣде ка с(вѣ)тоуѣ 22б манастирѣ да нїе просто ѿт[ь] г(оспод)а б(о)га 23а н б(о)гом(а)тере і ѿт[ь] с(вѣ)тнх[ь] ктитор(ь) нашнх[ь] сѣмѣона 23б і с(вѣтн)т(е)ла савн і ѿд касеѣ братїе 24а манастира хиландара : аднн(ь) адннѣ аднн(ь)	96 Савещасмо дѣн манастира хиландара братїа в(а)са 10а междѣ сокою ѿ сїн с(вѣ)тнхъ д(с)шеполазннх[ь] кннгах[ь] 10б по прошенію ѿ(ть)ца і брата нашего макаріа іеромон[а]ха 11а н архимандрнта како есте є занскаѣ да нх[ь] метне 11б на шан'пѣ н дасмо кас(ь) саворь брат(ь)скїн н посласмо 12а н ако се ѿт[ь]ннме ѿт[ь] м(он)астира да є проклетѣ 12б пр'во ѿт[ь] г(оспод)а б(о)га каседр'житела і его матере :- 13а і ѿт[ь] с(вѣ)тнхъ ктитор(ь) савн і сѣмѣона і ѿт[ь] нас(ь) грѣшннх[ь] ѿдннѣ

Виктор Савић

²⁰ Записе читамо у складу с праксом која је установљена у Старословенистичком семинару на Филолошком факултету у Београду.

Хиландар 116, почетак првог записа, 186

когда поутраче : ево и се сарбиско
 Првичноу твоя и твоя . . . жини како е име
 (Знаме . . . утвора . . .)

Први запис, 186

Жизноу стража и слови које и постоје . . .
 инако и . . . и савршеноу зрѣльву злату
 Душа . . .

Први запис, 19а

младихъ азъ воутири сарбискоу . . .
 жепакъ . . .
 Младу . . .

Први запис, 20б

ице и се и пррго и вгипъ а се и з да мь
 а вь ка жоу градоу цинь ваддскимь . и вь рьзъ
 Сав . . .

Први запис, 21а

поведа ма Онеже древо
 естъ вь жни преросать . едже и доу бо и ны
 Кано . . .

Први запис, 21б

владѣнѣи ѿ всакогѣ бжтпоакогѣ оученїа . а ѿ
 ѿбсашлѣи ѿ всакогѣ бжтпоакогѣ оученїа . а ѿ
 на хрѣсто јуно пани ширинѣ Католикѣ

Први запис, 22а

бжтпоакогѣ живнѣ оученїа ѿ всакогѣ
 чи . моѣ свѣтѣ прѣдшлѣи ѿ бжтпоакогѣ .
 ширинѣ хрѣсто јуно пани ширинѣ

Први запис, 22б

бжтпоакогѣ живнѣ оученїа ѿ всакогѣ
 на процѣнѣи ѿ бжтпоакогѣ . а ѿ прѣдшлѣи
 на хрѣсто јуно пани ширинѣ Католикѣ

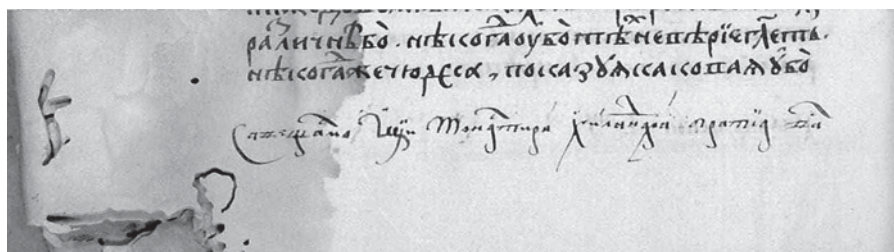
Први запис, 23а

а ѿ всакогѣ бжтпоакогѣ оученїа . а ѿ
 на хрѣсто јуно пани ширинѣ Католикѣ
 ширинѣ хрѣсто јуно пани ширинѣ

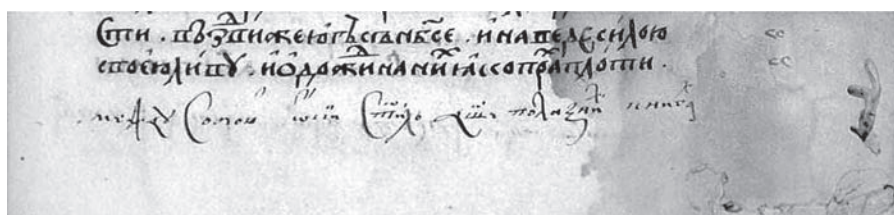
Први запис, 23б

ширинѣ хрѣсто јуно пани ширинѣ
 на хрѣсто јуно пани ширинѣ Католикѣ
 ширинѣ хрѣсто јуно пани ширинѣ

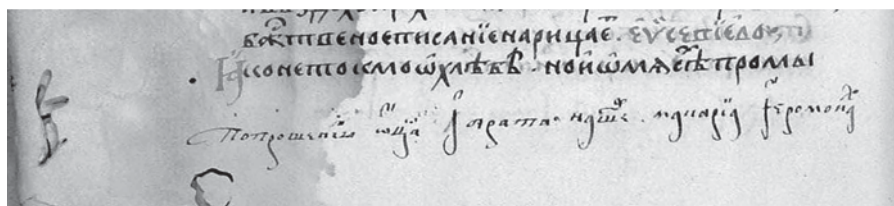
Први запис, 24а

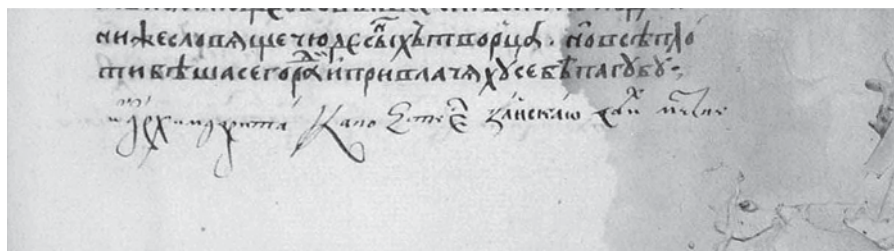
Други запис, 9б

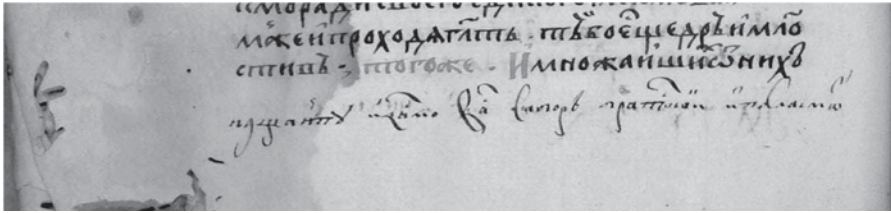
Други запис, 10а

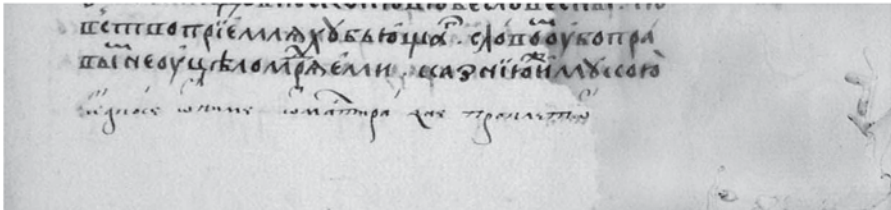
Други запис, 10б

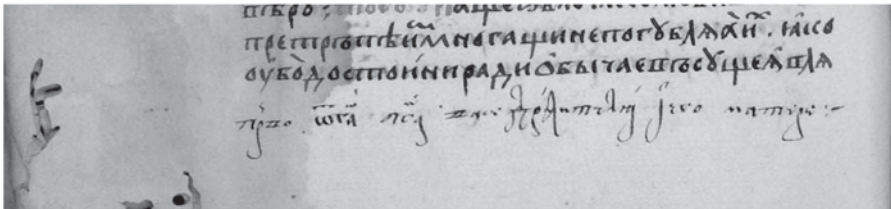
Други запис, 11а

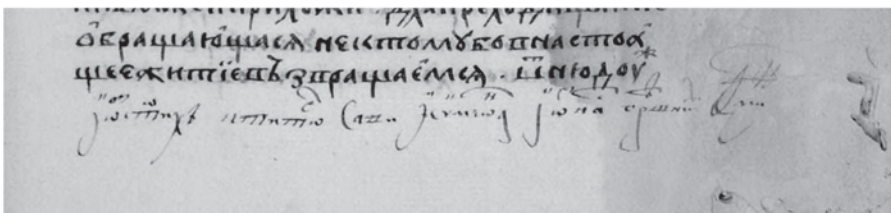
Други запис, 11б

Други запис, 12а

Други запис, 12б

Други запис, 13а